

**Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги
Тошкент Давлат Юридик Институт**

КАФЕДРА: Жиноят процессуал ҳуқуқи

КУРС ИШИ

Мавзу: Реабилитация

Бажарди: 3-ҳуқуқ “3-
курс “Б” поток 1-гуруҳ
талабаси Иброҳимов Б

Тошкент-2011

Реабилитация

- 1.«Реабилитация» тушунчаси
2. Реабилитациянинг асослари ва оқибатлари
3. Реабилитация этилишнинг мулкӣ ва бошқа оқибатлари

1. «Реабилитация» тушунчаси

Ҳозирги вақтда «реабилитация» тушунчасининг ягона таърифи на турли маълумотлар берадиган ёрдамчи адабиётда, на қонун ҳужжатларида ва на ҳуқуқий назария ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқий онгида мавжуд. «Реабилитация» сўзи лотин тилидан келиб чиққан бўлиб «яроқлилиكنнинг тикланиши» маъносини билдиради. Луғатларда ушбу тушунча суд тартибида ёки маъмурий тартибда шахснинг аввалги ҳуқуқлари, яхши номи ва обрўининг тикланиши ёхуд ногиронларнинг меҳнат лаёқатини турли даъво усуллари, шунингдек турли мосламалар ёрдамида тиклаш тарзида изоҳланади.

Совет даври адабиётида реабилитация жиноят ҳодисаси, жиноят таркиби йўқлиги, шахснинг жиноят содир этишда иштирок этганлиги исботланмаганлиги туфайли оқланиши ёки жиноят ишининг тугатилиши факти билан тенглаштирилган ёхуд асоссиз равишда жиноий таъқибга учраган фуқаролар ҳуқуқ ва обрўларининг тикланиши сифатида таърифланган. Ушбу тушунчага оқлов қарорлари ҳам, ушбу қарорни чиқаришнинг ҳуқуқий асослари, субъектлари доираси ва ҳуқуқий оқибатлари ҳам киритилган.

«Реабилитация» тушунчаси ҳозирги кунда ҳуқуқнинг ва бугунги жамият ижтимоий ҳаётининг ажралмас таркибий қисмига айланди. Қонун чиқарувчи орган уни 1930–1940 йиллардаги қатағон даври қурбонларининг хотирасини абадийлаштириш ҳамда шаъни ва қадр-қимматини тиклашга

бағишланган норматив ҳужжатларда қўллади. Мазкур тушунча собиқ СССРнинг узоқ ҳудудларига зўрлик билан кўчириб юборилган халқлар ва айрим фуқароларнинг ҳуқуқий ва маънавий мақомини тиклашга бағишланган ҳуқуқий ҳужжатларнинг номларида келтирилган. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленуми, Раёсати ва Жиноят ишлари бўйича суд ҳайъати «реабилитация этилувчи шахс», «реабилитация этиш асослари» тушунчаларини ўзларининг қарорлари ва ажримларида қўлламоқдалар.

Адабиётда ва суд ҳужжатларида ишлатиладиган «реабилитация» тушунчасини қиёсий таҳлил қилиш унинг мазмунан бир хил эмаслигидан далолат беради. Бунинг сабабларидан бири шундаки, маҳкумларни реабилитация этиш ҳуқуқий институти афв этиш институтидан келиб чиққан ва ривожланмоқда. Фарбий Европа мамлакатларида ва Россияда илгари реабилитация деганда, ҳукм этилиш билан боғлиқ барча ҳуқуқий маҳрумликларни бундан буён тугатиш тушуниланган. У орқага қайтиш аҳамиятига эга бўлмаган ва муайян муддат ўтгач ахлоқан тузалган жиноятчиларнинг ёки жазони ўтаб бўлган фуқароларнинг ҳуқуқий лаёқатини тиклашга қаратилган бўлган.

Казарма социализмининг юридик амалиётида сиёсий сабабларга кўра қатағонга учраган фуқароларнинг реабилитация этилганлари қонунга мувофиқ, ҳукм этилиши натижасида етказилган зарарни қоплатиб, қўшимча икки ойлик иш ҳақи олиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Шу боис қатағон қилинган шахсларни оқлаш собиқ СССР Олий Совети Раёсатининг «Давлат ва жамоат ташкилотларининг, шунингдек хизмат вазифаларини бажараётган мансабдор шахсларнинг ноқонуний ҳаракатлари туфайли фуқароларга етказилган зарарни қоплаш тўғриси»даги 1981 йил 18 май фармонида ҳамда унга асосан қабул қилинган Низомга мувофиқ, тўлиқ товон (компенсация) олаётган фуқароларнинг оқланиши билан тенг аҳамиятли эмаслиги ҳақида тасаввур ҳосил бўлади. Бинобарин, ушбу ҳолда «реабилитация», афтидан, қандайдир ҳаракатларни содир этиш пайтида ушбу ҳаракатлар қонунга асосан жиноий деб топилганлиги, оқлаш эса айбсизликнинг оқибати эмас, балки қонун ўзгаришининг натижаси деб эътироф этилганлиги асосида ҳуқуқни тиклаш келажакка

қаратилган. Мазкур тушунчани бу тариқа тор маънода тушунишни нафақат ҳукукий онг нуқсонлари билан, балки фуқароларнинг ҳақиқатда ҳимояланиш ҳукуқини бузиш ҳоллари ўрин олган қонуннинг такомиллашмаганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин.

Мавжуд ҳолатни тузатиш учун мазкур Фармонни оқлов ҳукми чиқарилган ёки жиноят иши реабилитация этилувчи асослар бўйича тугатилган барча шахсларга қўллаш керак эди. Аммо бунинг ўрнига собиқ СССР Олий Совети Раёсатининг «30–40-йилларда ҳамда 50-йиллар бошларидаги қатағон қурбонларига нисбатан адолатни тиклаш бўйича қўшимча чоралар тўғрисида»ги 1989 йил 6 май фармони чиқарилди.

Айни пайтда реабилитация юридик таълимотда жиноят ишларини оқлаш ҳамда «реабилитация этилувчи асослар бўйича», яъни 1981 йилдан кейин жиноят ишлари бўйича жиноят ҳодисаси бўлмаганлиги, жиноят таркиби бўлмаганлиги учун тугатишнинг ҳукукий оқибати сифатида талқин этилади.

Табиийки, ушбу тушунчани ана шундай кенг маънода, яъни жиноий қилмишларни содир этмаган деб топилган айбсиз шахсларга ҳам қўллаш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Қонун ўзгариб, жиноят деб ҳисобланган қилмиш жиноий бўлмай қолганда ва бунинг натижасида фуқарога нисбатан қўзғатилган иш жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли тугатилганда эса, жиноий таъқиб натижасида етказилган зарар қопланмайди.

Шундай қилиб, *реабилитация* деганда, ноқонуний равишда жиноий жавобгарликка тортиш, озодликдан маҳрум қилиш, айбсиз шахсларнинг нотўғри ҳукм этилиши билан боғлиқ равишда йўқотилган ҳуқуқ ва имтиёзларнинг қайтарилиши, ҳукукий чеклашларнинг бартараф этилиши, шунингдек келгусида ҳукукий лаёқатнинг тикланиши тушунилади.

Реабилитациянинг юридик мақсади – тўлиқ фуқаролик ҳуқуқларига эга бўлмаган инсонни тўла ҳуқуқли фуқарога айлантириш; ахлоқий мақсади эса – айбсиз фуқаронинг омма олдидаги ва хизмат соҳасидаги ҳаётига тушган доғни бартараф этиш, жамиятдаги яхши номини тиклаш, унинг сиёсий вазифаси эса – фуқаро ва давлат ўртасида йўқотилган ишончни тиклаш, жиноят содир этилишининг олдини олиш, давлат учун иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлмаган унинг аъзолари хонавайрон бўлишининг олдини олишдан иборат.

Илмий адабиётда «реабилитация» тушунчасидан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар хатолари қурбонларининг ҳуқуқий мақомини ифодалашда фойдаланилади. Амалдаги ЖПКда реабилитацияга икки бобдан иборат бутун бошли еттинчи бўлим ажратилган. Энди ЖПКнинг мазкур бобларини кўриб чиқишга ўтамиз.

2. Реабилитациянинг асослари ва оқибатлари

Асоссиз гумон қилинган, айбланган, баъзан эса айбсиз ҳукм қилинган шахсларни реабилитация қилиш – жиноят-процессуал фаннинг муҳим институти. У фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини энг яхши тарзда таъминлаш ғояси билан суғорилган. Ўз вақтида ва тўлиқ реабилитация этилишдан асоссиз ушланган, қамалган, айбланувчи ёки судланувчи тариқасида ишга жалб этилган шахсина манфаатдор эмас. Қеч ким унинг тақдирига бефарқ бўлмаслиги керак. Жамият ҳар бир айбсиз шахснинг реабилитация этилишидан манфаатдор, шу боис реабилитация қилиш суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг бурчидир.

Фуқаро ўзининг айбсизлигини исботлаш мажбуриятидан озод этилган. Унинг жиноий жавобгарликка ноқонуний тортилиши ва ҳукм қилинишида жавобгарликдан хавфсираб оқлов ҳукмини чиқармасликка ҳаракат қиладиган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва айрим мансабдор шахслар айбдордирлар. У мазкур органлар ҳаракатларининг қонунга хилоф эканлигини исботлаши ҳам зарур эмас: агар худди шу асослар бўйича оқлов ҳукми чиқарилса, уларнинг айби ўз-ўзидан маълум бўлади.

Демак, бу ўринда фуқаролик жавобгарлигининг ўзига хос ҳолати кўзга ташланади, чунки бундай жавобгарлик айбдорлик ҳақидаги умумий принцип бўйича эмас, кўриб чиқиладиган вазиятларда зарар етказилганлик принципи бўйича келиб чиқади. Бу билан фуқароларни реабилитация этиш учун энг қулай шароит яратилган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексига мувофиқ, реабилитация этиш ҳуқуқи амалда терговчи, прокурор ва судга берилган. Бунда фуқароларни реабилитация

этишда суднинг ўрнига алоҳида урғу берилади.

ЖПКнинг 301-моддасига мувофиқ, шахсни реабилитация этишга оқлов ҳукми, шунингдек ЖПКнинг 83-моддасида назарда тутилган ҳолатлар, яъни иш қўзғатилган ва тергов ҳаракатлари ёки суд муҳокамаси ўтказилган иш бўйича жиноий ҳодиса юз бермаганлиги; унинг қилмишида жиноят таркиби бўлмаганлиги; унинг содир этилган жиноятга дахли йўқлиги асос бўлади.

Суд нафақат судланувчини жазога ҳукм қилишга, балки ўз ҳукми билан давлат номидан айб қўйилган шахснинг айбсизлигини тасдиқлаб уни оқлашга, айбловни нотўғри деб топишга ҳамда суд мажлисида асоссиз қатнашаётган шахснинг яхши номини тиклашга ҳам ҳақлидир. Ушбу асосда ҳар йили биринчи инстанцияда жиноят ишларини кўриб чиқиш чоғида ўнлаб одамлар оқланмоқда.

Оқлов ҳукми — одил судловнинг зарурий акти. Процессуалист олимларнинг аксарият қисми оқлов ҳукми чиқарилишини қонуний ҳодиса, одил судловнинг тўлиқ реабилитацияга олиб келувчи зарурий акти деб ҳисоблайди. Аммо ҳукмнинг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилиги (ЖПК 455-м.) талаблари оқлов ҳукмига айблов ҳукмидан кам бўлмаган даражада қўйилади.

Тергов ва суд муҳокамаси босқичларида жиноят ҳодисасининг мавжудлиги жиноят ишини қўзғатиш ёки терговни давом эттиришнинг асоси сифатида исботланиши лозим. Жиноят ҳодисасининг мавжуд эмаслиги реабилитация учун асос бўлиб, турли шароитларда аниқланади. Натижада тергов ва судлов амалиётида ҳалигача кўпинча жиноят ишини тугатишнинг «жиноят ҳодисасининг йўқлиги» ва «жиноят таркибининг йўқлиги» сингари асослари чалкаштириб юборилади.

Қилмишнинг ғайриқонунийлигини белгиловчи одатдаги белгилар айна пайтда қилмишда жиноят таркибининг йўқлигини ҳам ҳал қилади. Қонунда уларнинг ҳар бири битта жиноят-процессуал нормада назарда тутилиб, уларни ажратиб қўйишга ҳаракат қилинган.

Айбланувчи ёки судланувчининг қилмишида жиноят таркиби бўлмаганида, терговчи ёки суд тергов предметини ташкил қилган қилмиш ҳақиқатан ҳам содир этилганлиги,

айнан шу қилмиш содир этилганлиги, аммо унда жиноят таркиби йўқлигига ишонч ҳосил қилади. Қилмиш жиноят қонунида белгиланган таққни бузмаслиги ёки кам аҳамиятлилиги сабабли ижтимоий хавф туғдирмаслиги, шу боис жиноят бўлмаслиги мумкин. Бошқача айтганда, қилмишда жиноят таркиби элементларидан бири – объект, қилмиш ва кимгадир етказилган зиён ўртасидаги сабабий алоқадорлик (объектив томон, айб ва ҳ.к.) – бўлмаганида, шахс ҳаракатларида жиноят таркибининг йўқлиги жиноят ишини тугатиш ёки оқлов ҳукмини чиқариш учун асос бўлиб хизмат қилади.

3. Реабилитация этилишнинг мулкӣ ва бошқа оқибатлари

Реабилитация тўлиқ ва қисман реабилитацияларга бўлинади, аммо ҳар қандай ҳолда ҳам у муайян зиённинг қопланиши билан боғлиқ бўлади. Реабилитация этилишнинг мулкӣ ва бошқа оқибатлари ЖПКнинг 302-моддасида назарда тутилган: реабилитация этилган шахс қонунга ҳилоф равишда ушлаб турилгани, эҳтиёт чораси сифатида қамокда сақлангани, ишда айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб қилингани туфайли вазифасидан қонунга ҳилоф равишда четлаштирилгани ёхуд тиббий муассасага жойлаштирилгани натижасида унга етказилган мулкӣ зарарни ундириш ҳамда маънавий зиён оқибатлари бартараф этилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Бундай ҳолларда реабилитация этилган шахснинг ЖПКнинг 310-моддасида назарда тутилган меҳнат қилиш, нафақа олиш, уй-жойдан фойдаланиш ва бошқа ҳуқуқлари ҳам тикланиши лозим.

Асоссиз равишда зарар кўрган фуқароларга зиённи қоплаш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари асосида муайян ҳуқуқӣ нормаларга ўзига хос юридик пойдевор қўювчи ҳамда фуқаронинг давлат ва унинг органлари (мансабдор шахслари) билан оммавий-ҳуқуқӣ муносабатларининг моҳиятини белгиловчи бир неча назарӣ принцип ётади. Асосӣ принциплар қуйидагилардир:

1) давлатнинг етказилган зиён учун фуқаро олдидаги жавобгарлиги;

2) бевосита зарар етказган шахснинг фуқаро олдидаги жавобгарлиги;

3) ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган (мансабдор шахс)нинг иммунитети.

Турли мамлакатларнинг ҳуқуқий тизимларида ушбу принципларнинг турли хил нисбати кузатилади. Бу эса жавобгарлик хусусияти ва субъектларини, репрессив талаблар доирасини, жиноий таъқиб туфайли етказилган зарарни қоплаш ҳақида даъво тушган тақдирда судьялар, айбловчилар, полициячиларнинг дахлсизлик даражасини белгилаб беради. Реабилитация этиладиган фуқароларга етказилган зарарни қоплаш асосан континентал ҳуқуқда (роман-герман типига мансуб давлатларда) ишлаб чиқилган тизимдир.

Айбланувчи ёки маҳкумга мулкӣ зиён етказилган тақдирда бундай зиён ушбу органлар мансабдор шахсларининг айбидан қатъи назар тўлиқ қопланади. Бундай ёндашув катта назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Агар фуқаро суриштирув, дастлабки тергов ёки суд муҳокамаси давомида ўзига ўзи қарши гапириб ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилган ва бу билан жиноий жавобгарликка ноқонуний тортилиш, эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олиниш, шунингдек ҳукм этилишга сабаб бўлган тақдирда, зиён қопланмайди.

Бироқ М. С. Строгович: «Агар ўзига ўзи қарши гапириш терговчи ёки суриштирувни амалга ошираётган шахснинг ноқонуний ҳаракатлари туфайли юз берган бўлса, бундай ҳолларда аниқланган ўзига-ўзи қарши гапириш реабилитация этилган инсонни зиённи қоплаш ҳуқуқидан маҳрум этмайди: ахир ҳақиқатни аниқлашга айбланувчи тўсқинлик қилмаган, у ўзига зиён етказилишига ёрдам бермаган, буларнинг барчаси суриштирув ва дастлабки тергов органининг мансабдор шахсидан келиб чиққан»¹, – деб ёзган эди. Ушбу ҳолларда давлат зиённи қоплаш харажатларини ўз зиммасига олади.

Реабилитация дастлабки терговда ҳам юз берганлиги сабабли, нафақат процессуал мажбурлов чоралари қўлланилганда, балки суд чораларини қўллаган ҳолларда ҳам

¹ Строгович М. С. Признание обвиняемым своей вины в качестве судебного доказательства // Сов. Гос. и право. 1982. № 4. С. 74.

мулкий зиёни қоплаш масалалар юзага келади (масалан, реабилитация назорат тартибида ёки янги очилган ҳолатлар туфайли қонуний кучга кирган ҳукм бекор қилинганидан сўнг кўшимча терговда ишни тугатиш орқали амалга оширилаётган бўлса ва бунда айбланувчи ўзига тайинланган жазо чорасини қисман ёки тўлиқ ўтаб бўлган бўлса).

Масалан, озодликдан маҳрум қилиш натижасида маҳкум аввалги иш жойидан бўшатилади, аввалги маошини йўқотади, озодликдан маҳрум қилмаган ҳолда ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинганда эса унинг иш ҳақидан муайян қисми ушлаб қолинади. Ишни тугатиб ҳукм бекор қилинган тақдирда озодликдан маҳрум қилмасдан ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахснинг иш ҳақидан ушлаб қолинган пул суммаси унга тўлиқ қайтарилади. Озодликдан маҳрум қилиш кўринишидаги жиноий жазо қўлланилганда ҳам реабилитация муносабати билан худди шу нарса юз беради.

Шу билан бирга, мулкий хусусиятга эга бўлган жазо тайинланган, масалан, мол-мулки мусодара қилинган ёки жарима солинган маҳкум реабилитация этилган тақдирда, мусодара этилган мулкни қайтариш, унинг қийматини ёки тўланган жарима қийматини қоплаш учун асос пайдо бўлади.

10.4. Қисман реабилитация этиш

Юқорида таъкидланганидек, реабилитация тўлиқ ёки қисман бўлиши мумкин. Қисман реабилитация этиш айбланувчи ёки маҳкумга етказилган даражада мулкий зиёни қоплаш ва маънавий зарарни бартараф этишга сабаб бўлади.

ЖПКнинг 303-моддасига мувофиқ, шахснинг қисман реабилитация этилишига қуйидагилар асос бўлади:

1) шахс қамокда сақлаб турилганига қараганда камроқ муддатга озодликдан маҳрум этишга ёки озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазога ҳукм қилинганлиги;

2) ҳукмдан айблов қисман чиқариб ташланиши ва бунинг натижасида қонунга кўра қамокда сақлаш ёки озодликдан маҳрум қилиш мумкин эмаслиги;

3) озодликдан маҳрум қилиш муддатининг юқори суд томонидан ҳақиқатан ўталган муддатга қараганда камайтирилганлиги ёхуд бошқа енгилроқ жазо тури билан

алмаштирилганлиги;

4) жиноий жазо тайинламай ҳукм чиқарилган ҳолларда ушлаб туриш, қамоқда сақлаш, тиббий муассасага жойлаштиришнинг асоссизлиги.

Шахснинг қамоқда бўлган муддатига қараганда камроқ муддатга озодликдан маҳрум қилишга ёки озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазога ҳукм қилиниши, барибир ҳукм этилиш фактини билдиради, салбий жиноий-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган судланганликни яратади. Қатто шахс қамоқда бўлган муддатига қараганда камроқ муддатга озодликдан маҳрум қилинганда ҳам меҳнат ва турар жой ҳуқуқий муносабатлари маҳкум учун ёмон томонга ўзгариши мумкин. Маҳкум аввалги иш ҳақи ва бошқа моддий неъматлари йўқолишида намоён бўладиган мулкӣ зарар кўради.

Бундан ташқари, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазога ҳукм қилинганда ҳам, гарчи бундай ҳукм қилишнинг оқибатлари озодликдан маҳрум қилишдаги оқибатларга қараганда енгилроқ бўлса ҳам, у ҳар ҳолда шахснинг оммавий қораланишига, ахлоқи салбий баҳоланишига олиб келади, фуқаронинг яхши номига доғ тушади ва обрўси кетади. Бунда суд судланувчининг айбсизлигини таъкидламайди, хато ҳукмга йўл қўймайди. Аксинча, унинг ҳукми қонуний ва етарлича асосли бўлади. Ахир, ўзгартирилган маҳрум қилиш муддати ЖКнинг 55-моддасида, шунингдек унда назарда тутилмаган моддада белгиланган бўлади. Қонунда терговчи ёки прокурорга бундай ҳолатларни инобатга олиш мажбурияти юклатилади. Бунинг устига ишни судда кўриб чиқиш пайтига келиб, дастлабки тергов даврида номаълум бўлган янги ҳолатлар (касаллик, ногиронликка чалиниш, яқинларининг вафот этиши ва ш.к.) пайдо бўлиши мумкин.

Қукмнинг қонунийлиги, асослилиги ва одиллигини текширишнинг бундай ҳолларида тафтиш асослари мавжуд, жазо эса кассация ва назорат тартибида ўзгартирилиши мумкин.

Қонунда назарда тутилган жазога қараганда енгилроқ жазо тайинланиши ҳам истисно этилмайди (ЖК 57-м.). Гарчи бундай вазият «алоҳида ҳолатлар»да юз берса ҳам, амалиётда унчалик кам учрамайди (ўрганиб чиқилган жиноят ишларининг 50 % да

учрайди).

Алоҳида ҳоллар деб содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини анча камайтирадиган ҳолатлар тушунилади. Кассация инстанциясидаги суд ҳукмнинг қонунийлиги ва асослилигини текшириш жараёнида қуйидаги ҳолларни текшириши шарт: суд бундай ҳолатларни аниқлаганми; улар жазо тайинлашда инобатга олинганми; ҳукмнинг тавсифлаш қисмида ҳукмга айнан қайси ҳолатлар асос қилиб олинганлиги кўрсатилганми?

Қукмдан айбловнинг бир қисми олиб ташланиши суднинг айблов ҳажми, айб шакли ёки маҳкумнинг жиноят содир этишда иштирок этиш шарт, жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларнинг мавжудлиги ҳақида нотўғри хулосага келганлигини билдиради. Биринчи инстанция судининг ана шу хатосини кассация ва назорат инстанциясидаги суд тузатиши керак.

Шундай вазиятларда айбловнинг ортиқча ҳажми жиноят қонунини нотўғри қўллаш билан, айниқса жиноий жавобгарликни белгилашда, давом этаётган ва такрорий содир этилган жиноятларни фарқлашда, бир гуруҳ шахслар жиноят содир этганда ҳар бирининг жавобгарлигини аниқлашда, жиноятнинг тавсифловчи белгиларини аниқлашда (ушбу белгилар бунинг устига жиноят ишида айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб этиш ҳақидаги қарорлар ҳамда ҳукмларда аниқ кўрсатилмайди) йўл қўйиладиган хатолар билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Бундай айблов ҳажми шахснинг жиноятни охирига етказишдан ихтиёрий қайтишининг ҳуқуқий оқибатларини белгилашга, агар амалда содир этган қилмишида бошқа жиноят таркибининг барча аломатлари бўлса, жиноятни охирига етказишдан ихтиёрий қайтган шахс ЖК бўйича жавобгарликка тортилиши лозимлигини писанд қилмасликка боғлиқ бўлиши мумкин (ЖК 26-м. 3-қ.).

Айблов ҳажмини нотўғри белгилаш дастлабки жиноий фаолиятни, айниқса жиноят қилишга уринишни ҳамда тугалланган жиноят учун жиноий жавобгарлик бошланиши учун барча зарур шарт-шароитлар мавжудлигини аниқлашдан келиб чиқади.

Суд хатолари қилмишнинг жиноийлигини истисно этувчи

ҳолатларни тартибга солувчи ЖК моддаларини нотўғри қўллашда ҳам намоён бўлади. Бундай ҳолатларга охириги зарурат; зарурий мудофаа; ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш чоғида зарар етказиш; буйруқни ёки бошқача тарздаги вазифани бажариш; касб ёки ҳўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлган асосли таваккалчилик, шунингдек зарурий мудофаа доирасидан чиққанида ва хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлашда ўлдириб қўйиш кабилар киради.

Кўриб турганимиздек, жиноят ҳуқуқининг институтлари жуда мураккаб бўлиб, ҳуқуқни қўллаш фаолиятида хатоларга олиб келади. Бунинг асосида ҳукмдан айблов қисмини олиб ташлаш мумкин бўлади. Бу нарсa жиноий жавобгарлик субъектлари доирасининг аниқ белгиланмаганида ҳам, шунингдек жиноят содир этишда иштирок этадиган бир гуруҳ шахсларнинг мавжудлигини ёки мавжуд бўлмаганлигини аниқлашда хатоларга йўл қўйилишида ҳам, айрим ҳолларда жиноий жавобгарликка тортилган шахс айбининг шакли ва даражасини аниқлаш қийинлигида ёхуд айблилик ҳақидаги ҳулосанинг асоссизлигида ҳам ва, ниҳоят, кимнидир ўта хавфли рецидивист деб топиш шартлари ва тартибини белгиловчи қонунни нотўғри қўллашда ҳам намоён бўлади (ЖК 34-м. 3–6-қ.).

Таъкидлаш лозимки, ҳукмдан айблов қисмини чиқариш асосан ЖК нормаларини нотўғри қўллаш билан боғлиқ (ЖПК 484-м. 1-қ. 4-б., 488-м.). Бу ҳукм, ажрим ва қарорларнинг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини кассация ҳамда назорат тартибида текшириш жараёнида аниқланади. ЖПКнинг 481-моддасида бундай вазиятнинг бўлиши мумкинлиги назарда тутилган ва тегишли судга ишни янгитдан кўриб чиқишга бермай туриб, ҳукмга зарур ўзгартишлар киритиш мумкинлиги, аммо бунда жазони кучайтиришга ва оғирроқ жиноят ҳақидаги қонунни қўллашга йўл қўймаслиги назарда тутилган. Бундай ўзгартишларни қисман реабилитация этиш деб ҳисоблаш мумкин. Бу каби реабилитацияни қарор топган вазиятда қамоққа олиш ёки озодликдан маҳрум қилишни тақиқлаш билан боғлаб бўлмайди.

Бу ўринда яна шуни таъкидлаш лозимки, ЖПКнинг 493-моддасида қатъий буйруқ шаклида айтилганидек, жиноят

ишини апелляция, кассация ёки назорат тартибида кўриб, суд ЖПКнинг 83-моддаси ва 84-моддасининг 1 ва 4-қисмларида назарда тутилган асослар мавжуд бўлган тақдирда, шунингдек биринчи инстанция судида кўриб чиқилган далиллар судланувчини айбли деб топиш учун етарли бўлмаса ва қўшимча далиллар тўплаш имконияти қолмаган бўлса, айблов ҳукмини бекор қилади ва жинойт ишини тугатади.

Юқори турувчи суд озодликдан маҳрум қилиш муддатини амалда ўталганига нисбатан камроқ муддатгача камайтирган ёки енгилроқ жазо турига алмаштирганда, қуйидаги икки гуруҳ асослар мавжуд бўлади:

1) тайинланган жазо жинойтни нотўғри тавсифлаш натижасида ҳаддан ташқари қаттиқ бўлиши мумкин, суд жинойтнинг ижтимоий хавфини, судланувчининг шахсини, унинг айблилик даражасини нотўғри баҳолаган ёки жавобгарликни енгиллаштирувчи бирор ҳолатни эътиборсиз қолдирган бўлиши мумкин в.х.к.;

2) жазони анча камайтиришга имкон берадиган енгиллаштирувчи, жумладан, алоҳида ҳоллар инобатга олинмаган бўлиши мумкин.

10.5. Реабилитация этилган шахсга етказилган зарарни қоплаш тартиби ва унинг бошқа ҳуқуқларини тиклаш

ЖПКнинг 304-моддасига мувофиқ, реабилитация этилган шахсга ЖПКнинг 302 ва 303-моддаларида кўрсатилган қонунга ҳилоф ҳаракатлар билан етказилган мулкӣ зиён тўла ҳажмда қопланади. Зиёни қоплаш давлат ҳисобидан амалга оширилади. Бунда ЖПК 304-моддасининг 1, 3, 4, 5 ва 6-бандларида кўрсатилган зиён молия органлари томонидан, 2-бандида кўрсатилган зиён ижтимоӣ таъминот органлари томонидан давлат бюджети ҳисобидан қопланади. 3-бандда кўрсатилган мулк асли ҳолига қайтарилади, бунинг иложи бўлмаса, молия органлари унинг қийматини қоплайди.

Реабилитация этилган шахс вафот этган тақдирда ушбу модданинг 1, 3, 4, 5 ва 6-бандларида назарда тутилган зиёни ундириш ҳуқуқига унинг меросхўрлари, 2-бандида назарда тутилган зиёни ундириш ҳуқуқига эса боқувчисини йўқотганлик пенсияси билан таъминланиши лозим бўлганлар

жумласига кирувчи оила аъзолари эга бўладилар.

Агар қонунга ҳилоф равишда ҳукм қилинган ёхуд жиноий жавобгарликка ноқонуний тортилган фуқаро пенсия олиш учун мурожаат этган кунга келиб ишламаётган ёки судлангунига ёхуд жиноий жавобгарликка тортилгунига қадар олганидан кам миқдорда маош олаётган бўлса, унга судлангунича ёхуд жиноий жавобгарликка тортилгунича эгаллаб турган лавозимида ёки бошқа ўхшаш лавозимда ҳукм қонуний кучга кирган ёхуд жиноят ишини тугатиш ҳақидаги қарор (ажрим) чиқарилган пайтдаги маошдан келиб чиқиб пенсия тайинланади.

Имтиёзли шартлар билан пенсия тайинлашда имтиёзли миқдорларда лавозимдан четлатилганлиги туфайли фуқаро қамоқда сақланган, жазо ўтаган вақт пенсия олиш учун мурожаат этган шахснинг танлови бўйича ё қонунга ҳилоф тарзда ҳукм қилиниш ёки жиноий жавобгарликка тортилишгача бўлган ишга ёхуд жиноий жавобгарликдан ёки жазони ўташдан озод этилганидан кейинги ишига тенглаштирилади.

ЖПК 83-моддасида назарда тутилган асосларга кўра чиқарилган оқлов ҳукмида ёки ишни тугатиш ҳақидаги ажримда (қарорда) суд, ишни тугатиш тўғрисидаги қарорда эса терговчи, прокурор реабилитация этилган шахснинг ўзига етказилган мулкӣ зиённи ундириб олиш ҳуқуқини эътироф этишлари лозим.

Бироқ бир қатор ҳолларда жиноят ишини юритишнинг тугатилиши жиноий жавобгарликка тортилган шахсларнинг реабилитация этилишига олиб келмайди. Бундай ҳолларга қуйидагилар киради: шахснинг амнистия ёки афв этиш акти чиқарилганлиги туфайли жиноий жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиниши; жазога тортиш муддатининг ўтиши, аҳволининг ўзгариши, ишнинг вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссияга топширилиши.

Кейинчалик жиноят ишлари юқорида санаб ўтилган ҳолатлар бўйича тугатилган фуқароларни жиноий жавобгарликка тортиш уларга моддий зарар етказилиши билан боғлиқ бўлган бўлиши мумкин. Лекин мулкӣ жавобгарлик махсус қонунда фақат суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг нотўғри хизмат ҳаракатлари учунгина назарда тутилиши керак. Бу ўринда эса зарар қонунга

мувофиқ ҳаракатлар туфайли етказилмоқда. Жиноят ишлари жиноят аломатлари аниқланганлиги туфайли қўзғатилган. Кейинчалик тергов ёки суд муҳокамаси билан айбдорларни жиноий жавобгарликка ва жазога тортиш учун асосларнинг етарлилиги аниқланган, аммо юқорида келтирилган сабаблар туфайли ушбу шахсларга нисбатан жиноий жазо ўрнига маъмурий ёки жамоат таъсири чоралари қўлланилган ёхуд (амнистия акти, жазо муддати ўтганлиги туфайли) ҳеч қандай чора умуман қўлланилмаган. Шу боис мазкур реабилитация этувчи асослар айтилган вақтда зарарни қоплаш ҳуқуқини истисно этувчи ҳолатлар ҳисобланади.

Бундан ташқари, фуқаролик қонун ҳужжатларида жабрланувчининг айби қоплаш миқдори таъсир этадиган (ёки зарарни қоплаш ҳуқуқини истисно этадиган) ҳоллар назарда тутилган. Жамият манфаатлари йўлида нафақат бировнинг соғлиғи ёки мулкига зиён етказганлик учун жавобгарлик белгилаш, балки ўз соғлиғи ва мулкига нисбатан эҳтиёткорона муносабатни тарбиялаш ҳам зарур. Шу сабабли қонунда жабрланувчининг ўзи зарар юзага келиши ёки унинг ортишига имкон берган вазиятларда унинг учун фойдали бўлмаган оқибатлар келиб чиқиши назарда тутилган. Бироқ жабрланувчи ўз ниятини амалга ошириш учун қилган ҳаракатлари натижасида юзага келтирган оқибатлар билан ушбу ҳаракатларнинг ўзи ўртасидаги зарур сабабий алоқадорлик аниқланиши керак. Шу боис жабрланувчи ўзига қарши жиноий таъқиб қўлланилишини келтириб чиқаришга ҳаракат қилган бўлса ҳам, аммо асоссиз чоралар қўлланилишининг сабаби бутунлай бошқа бўлса, зарарни қоплашни рад этиш ҳақидаги масалани қўйиш тўғри бўлмайди. Жиноят-процессуал қонунда кўрсатувлар беришга мажбурлаш тақиқлангани тўғри, мажбурлашда айбли бўлган шахс эса қаттиқ жавобгарликка тортилиши керак. Бунинг устига жабрланувчи руҳий сабаблар (тушкунликка тушиши, асабийлашиши ва ҳ.к.), тажрибасизлиги ёки ҳуқуқий саводсизлиги туфайли қайси ҳолатлар оқловчи ҳолат бўлишини ёки иш бўйича ҳақиқатни аниқлаш учун аҳамиятни ўзгартирувчи бўлишини била олмаслиги мумкин.

Жабрланувчининг айбини ҳисобга олишнинг ягона мезони унинг содир этган ҳаракатларига нисбатан лозим даражада исботланган субъектив муносабати бўлиши керак, бунда фақат

жабрланувчининг зарар етказишга бўлган қасди эътиборга олиниши мумкин.

Қонунга хилоф тарзда ҳукм этилганлиги ёки ғайриқонуний равишда жиноий жавобгарликка тортилганлиги учун лавозимидан четлаштирилганлиги туфайли ишдан ёки лавозимидан бўшатишган шахс мурожаат этган кундан бошлаб кўпи билан 5 ойлик муддат ичида, агар ушбу мурожаат оқлов ҳукми чиқарилган ёки иш тугатилган пайдан бошлаб уч ой ичида қилинган бўлса, аввалги иши (лавозими) қайтарилиши керак, бунинг иложи бўлмаган (корхона, муассаса тугатилган, лавозим қисқартирилган) тақдирда эса, шунингдек қонунда назарда тутилган ва ишда (лавозимда) тиклашга тўсқинлик қилувчи бошқа асослар мавжуд бўлганда – бошқа тенг аҳамиятли иш берилиши керак.

Меҳнат дафтарчасига ёзилган ишдан (лавозимдан) озод қилиш ёки четлаштириш ҳақидаги ёзув ҳақиқий эмас деб топилади. Шахснинг илтимосига кўра, корхона, муассаса, ташкилот маъмурияти унга ҳақиқий эмас деб топилган ёзув киритилмаган меҳнат дафтарчасининг дубликатини беради.

Айни пайтда етказилган мулкӣ зарарни қоплаш чоралари кўрилади. Мулкӣ зиённинг миқдори ҳисоблаб чиқарилганидан кейин бу зиённи қоплаш учун пул тўловларини амалга ошириш тўғрисида суд ажрим, терговчи ёки прокурор қарор чиқаради. Ажрим ёки қарорнинг нусхаси гербли муҳр билан тасдиқланиб, тўловни амалга ошириши лозим бўлган органларга тақдим этиш учун реабилитация этилган шахсга, у вафот этган бўлса, оила аъзоларига берилади ёки юборилади (ЖПК 307-м.).

Қонунда манфаатдор шахсларга мулкӣ зарарни қоплаш ҳужжатлари хусусида шикоят қилиш имконияти берилган. ЖПКнинг 308-моддасига мувофиқ, терговчининг, прокурорнинг пул тўловини амалга ошириш тўғрисидаги қарори устидан манфаатдор шахслар қонунда назарда тутилган тартибда ва муддатда судга шикоят қилишлари мумкин. Суднинг тўловни амалга ошириш тўғрисидаги ажрими устидан манфаатдор шахслар юқори судга умумий тартибда шикоят қилишлари, прокурор эса протест киритиши мумкин.

Шахс ушлаб турилганлиги, қамалганлиги, лавозимидан четлаштирилганлиги, тиббӣ муассасага жойлаштирилганлиги ёки ҳукм қилинганлиги тўғрисидаги маълумотлар матбуотда

эълон қилинган, радио, телевидение ёки бошқа оммавий ахборот воситалари орқали тарқатилган тақдирда, реабилитация этилган шахсининг, у вафот этган бўлса, қариндошларининг, суд, прокурор, терговчининг талабига кўра тегишли оммавий ахборот воситалари унинг реабилитация этилганлиги тўғрисида бир ой ичида хабар беришлари шарт (ЖПК 309-м.). Агар улар буни қилишдан бош тортсалар, суд тартибида жавобгарликка тортилишлари мумкин.

Реабилитация этилган шахсининг қонунга ҳилоф равишда эҳтиёт чораси тариқасида қамоқда сақланган вақти, жазо ўтаган вақти, лавозимидан четлаштирилганлиги туфайли ишламай юрган вақти, тиббий муассасада сақланган вақти умумий меҳнат стажига ва ихтисослик бўйича иш стажига қўшилади. Агар оқлов ҳукми қонуний кучга кирган ёхуд жиноят ишини тугатиш ҳақидаги қарор (ажрим) чиқарилган кун билан ишга кириш куни ўртасидаги танаффус уч ойдан ортиқ бўлмаса, бу вақт узлуксиз стажга ҳам қўшилади.

Меҳнат стажи, қишлоқ хўжалик корхонасидаги иш стажи унинг ходимларига турли хил имтиёзлар ва афзалликлар берилган, жумладан, махсус суғурта бўйича пенсия тайинланган барча ҳолларда инобатга олинади.

Ишчи ва хизматчиларга ушбу стаж имтиёзли шартларда, имтиёзли миқдорда ва белгиланган хизмат муддати учун пенсия тайинлашда, мутахассислик бўйича ишлаш муддатига қараб ойлик маош (лавозим маоши) миқдори белгиланаётганида, шунингдек белгиланган иш муддати учун ҳамда корхона, муассаса, ташкилотнинг бир йиллик иш натижалари бўйича бир марталик мукофот тўланаётганида ҳам инобатга олинади.

Амалдаги қонун ҳужжатларида реабилитация этилган шахсининг турар жой ҳуқуқларини тиклаш ҳақидаги масала етарлича тўлиқ ҳал этилмаган деб ўйлаймиз. ЖПК 310-моддасининг 4-қисмида белгиланганидек, қонунга ҳилоф равишда ҳукм этилгани ёки тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилгани туфайли уй-жойдан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган бундай шахсга илгари у эгаллаб турган уй-жой қайтарилади, башарти уни қайтариб беришнинг имкони бўлмаса, ўша аҳоли пунктининг ўзида аввалгисига тенг қулайликларга эга бўлган уй-жой берилади. Бунда ҳокимлик

ёки корхона, муассаса, ташкилотнинг маъмурияти реабилитация этилган шахсга илгариги турар жойини қайтариши, бунинг иложи бўлмаганида эса белгиланган тартибда навбатдан ташқари ўша аҳоли пунктида тенг қийматли обод турар жой бериши шарт. Бунда амалдаги нормалар ва оиласининг таркиби инобатга олинаши керак.

Шахснинг меҳнат қилиш, пенсия олиш ва уй-жойдан фойдаланиш ҳуқуқларини тиклаш, шунингдек мол-мулкни қайтариш ёки унинг қийматини тўлаш тўғрисидаги талаби қаноатлантирилмаган бўлса ёхуд шахс қабул қилинган қарорга рози бўлмаса, у тегишли талаб билан фуқаролик (даъво) ишини юритиш тартибида судга мурожаат қилишга ҳақлидир (ЖПК 311-м.).

Худди шу қоида қонунга хилоф тарзда ҳукм этилганлиги, қамоқда сақланганлиги ёки тиббий муассасага жойлаштирилганлиги муносабати билан ўқув юртидан четлатилган шахсга ҳам тааллуқлидир, чунки бундай шахснинг илтимоси билан у ўқишда тикланиши керак.

Бироқ қонунда реабилитация қилиш ҳақидаги талабларни тақдим этишнинг муайян муддатлари белгиланган. ЖПКнинг 312-моддасига мувофиқ, мулкӣ зиённи қоплаш учун пул товони тўлашни реабилитация этилган шахс ёки у вафот этган тақдирда унинг меросхўрлари ва оила аъзолари бундай тўловларни амалга ошириш ҳақидаги ажрим ёки қарорни олган пайтдан эътиборан икки йил мобайнида талаб қилишлари мумкин.

Бошқа ҳуқуқларни тиклашни реабилитация этилган шахс ҳуқуқларини тиклаш тартибини тушунтирувчи билдириш хати олган пайтдан эътиборан бир йил мобайнида талаб қилиши мумкин. Узрли сабабларга кўра бу муддат ўтказиб юборилган ҳолларда у манфаатдор шахснинг аризасига биноан терговчи, прокурор ёки суд томонидан тикланиши лозим.

Реабилитация этилган турли ижтимоий мақомга эга бўлган шахслар (ҳарбий хизматчилар, ички ишлар органлари, миллий хавфсизлик хизмати ходимлари, судьялар)нинг мулкӣ ёки бошқа ҳуқуқларини тиклаш муайян хусусиятларга эга. Қонунга хилоф равишда ҳукм этилганлиги сабабли ҳарбий ёки бошқа унвонларидан, шунингдек орден ва медалларидан маҳрум этилган фуқарога нисбатан жиноят ишини тугатиб ҳукмни

бекор қилган суднинг тақдимномаси бўйича белгиланган тартибда унвонларни тиклаш ҳамда орден ва медалларни қайтариш ҳақидаги масала ҳал этилади.

ЖПКнинг 313-моддасига мувофиқ, реабилитация этилган ҳарбий хизматчиларнинг хизматга оид, пенсия олиш, уй-жойдан фойдаланиш ва бошқа шахсий ҳамда мулкӣ ҳуқуқларини тиклаш ва уларга етказилган мулкӣ зиённи қоплаш, маънавий зиён оқибатларини бартараф этиш амалдаги жиноят-процессуал қонунда белгиланган қоидаларга мувофиқ ва Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Мудофаа вазири, Ички ишлар вазири ва Миллий хавфсизлик хизмати раиси томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади.